

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1
DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.5.1>

ЯКОВЛЄВ С.І.

**ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОГО ЗМІСТУ ТЕРМІНУ
«ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ» В РОЗРІЗІ ЗАСТОСУВАННЯ
В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ВОЄННОГО СТАНІВ**

**PECULIARITIES OF THE LEGAL MEANING OF THE TERM
"DEROGATION OF HUMAN RIGHTS" IN THE CONTEXT OF APPLICATION
IN THE CONDITIONS OF EMERGENCY AND MARTIAL LAW**

В статті розглянуто теоретичні аспекти терміну «обмеження прав» людини і громадянина, зокрема під час дії правових режимів надзвичайного та воєнного станів. Проаналізовано ряд наукових досліджень щодо абстрактного та практичного розуміння піднятого питання. Відсутність єдиного погляду серед науковців на проблематику обмеження прав людини призводить до необхідності семантичного аналізу правових категорій «обмеження», «заборона» та «скасування» прав і свобод людини. Проведено розмежування цих понять в концептуальному та практичному напрямках правової реалізації. З'ясовано, що до змісту поняття «обмеження» жодним чином не входить їх заборона, а тим більше скасування. Обмеження ж полягає у законодавчому встановленні рамок, меж реалізації прав і свобод людини, а не в цілковитій їх забороні, навіть в часовому проміжку. Межі прав людини складають їх зміст і обсяг. До змісту прав людини входять поєднання умов і засобів, направлених на задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини є кількісним виміром кожного права. Проведений правовий аналіз поточного законодавства призводить до виявлення фактичної підміни понять обмеження прав і свобод людини і громадянина їх заборonoю чинним національним законодавством про регулювання суспільних відносин в умовах надзвичайного і воєнного стану. Дослідження судової практики Конституційного Суду України дозволило виявити правове визначення змісту обмеження прав людини. Окреслення судом численних випадків невідповідності чинного законодавства Основному Закону в питанні гарантування основних прав і свобод людини спотворює дух самої Конституції. Наведено думку автора щодо формулювання принципів дотримання законності правового механізму реалізації обмеження прав людини в демократичній державі та застереження проти підриву демократичних засад шляхом застосування невірних правових категорій, конструкцій під час законодавчого встановлення життєдіяльності суспільства, що неодмінно в результаті призводить до порушення основних прав і свобод людини та громадянина.

***Ключові слова:** права людини, права і свободи людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, обмеження прав людини, заборона та скасування прав людини, зміст та обсяг обмеження прав.*

The article examines the theoretical aspects of the term "derogation of rights" of a person and a citizen, in particular during the operation of legal regimes of emergency and martial law. A number of scientific studies on the abstract and practical understanding of the raised issue have been analyzed. The lack of a unified view among scientists on the issue of restriction of human rights leads to the need for a semantic analysis of the legal categories "restriction", "prohibition" and "cancellation" of human rights and freedoms. These concepts are distinguished in conceptual and practical directions of legal implementation. It was found that the content of the concept of restriction in no way includes their prohibition, let alone their cancellation. The limitation consists in the legislative establishment of the framework, the limits of the realization of human rights and freedoms, and not in their complete prohibition, even in a temporary period. The limits of human rights are their content and scope. The content of human rights includes a combination of conditions and means aimed at meeting the needs of its existence and development. The scope of human rights is a quantitative measure of each right. The conducted legal analysis of the current legislation leads to the discovery of the actual replacement of the concepts of limiting the rights and freedoms of a person and a citizen with their prohibition by the current domestic legislation on the regulation of social relations in states of emergency and war. The study of the judicial practice of the Constitutional Court of Ukraine made it possible to identify the legal definition of the content of the restriction of human rights. The court's delineation of numerous inconsistencies of the legislation with the Basic Law in the matter of guaranteeing basic human rights and freedoms distorts the spirit of the Constitution itself. The author's opinion on the formulation of the principles of compliance with the legality of the legal mechanism for the implementation of the restriction of human rights in a democratic state and a warning against undermining democratic foundations through the use of incorrect legal categories and constructions during the legislative regulation of the life of society, which inevitably leads to the violation of basic human rights and freedoms and citizen.

Key words: *human rights, human rights and freedoms in conditions of emergency and martial law, restrictions on human rights, prohibition and cancellation of human rights, content and scope of restrictions on rights.*

Вступ. В умовах сьогодення, під час військової агресії північно-східного сусіда, Україна в обличчя своїх громадян потерпає від катастрофічних руйнівних наслідків в усіх сферах буття. Але найвагомішою шкоди завдається найвищій соціальній цінності, проголошеній в Конституції України, – людині, її життю і здоров'ю, честі і гідності, недоторканності й безпеці. І не лише з боку агресора.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Демократичні засади прав і свобод людини сучасності, як відомо, закріплено в Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, згідно статті 29 якої обмеження прав і свобод людини можливе лише на підставі закону та виключно за умов забезпечення відповідного визнання та поваги прав і свобод інших, сповідання справедливості, моралі, дотримання громадського порядку, суспільного добробуту в демократичному суспільстві [1].

Аналогічну гарантію закріплено й в Конституції України щодо можливості обмеження таких прав і свобод лише в випадках, встановлених Основним Законом, зокрема, й під час воєнного стану.

Проте, здається, не існує єдиного розуміння щодо концепції обмеження прав і свобод людини в умовах надзвичайного та воєнного стану. Як саме потрібно розуміти термін «обмеження прав»? Чи тотожний він забороні, скасуванню прав?

Постановка завдання. Завдання статті полягає у визначенні змісту поняття «обмеження прав і свобод людини», зокрема в умовах надзвичайного та воєнного станів, з огляду на теоретичні аспекти його сутності та практику реалізації.

Результати дослідження. Науковцями досить активно обговорюється питання обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану, оскільки Україна вперше в новітній історії зіткнулась з питаннями дотриманням прав людини та їх обмеженням в умовах воєнного стану. Цим питанням присвячено праці Басова А.А., Васильченко О.П., Матата А.В., Моца А.А., Моца В.В., Фігеля Ю.О., Шуміло І.А. та інших вітчизняних авторів.

Здебільшого під поняттям «обмеження» в науковій юридичній літературі змістовно мається на увазі заборона або скасування. Тобто деякі вчені визначають зміст поняття «обмеження прав» як заборону таких прав.

Так, науковці Моца А.А., Моца В.В. вважають, що введенням воєнного стану Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 здійснено обмеження конституційних прав людини саме через їх скасування [2, с. 10].

Васильченко О. П. та Матат А. В. зосереджують увагу власних досліджень на зовнішньому прояві обмеження прав людини – допустимості, яке обґрунтовується принципами легітимності (на підставі закону, з законною метою, відповідно обумовленій необхідності у демократичному суспільстві) [3, с. 20].

Аналогічної думки притримується й Фігель Ю.О., який вважає, що допустимим є обмеження прав людини і громадянина в разі прямої вказівки на це в Конституції і це не суперечить міжнародному праву [4, с. 2].

Науковці лише констатують факт законодавчого врегулювання механізму регулювання обмеження прав та свобод людини в надзвичайних умовах без вивчення юридичної суті самих обмежень.

Тобто можна зазначити, що змістовому наповненню правової категорії «обмеження прав і свобод людини» наукові дослідження великої уваги не приділяють, або окреслюють дуже поверхнево.

Однак з наукової точки зору більш важливим для визначення правової природи, а відтак й вірного правового регулювання, особливо в умовах надзвичайного та воєнного станів, є встановлення змісту та суті терміну «обмеження прав людини».

На нашу думку, доцільно почати із дослідження тлумачення слова «обмеження», яке міститься в Словнику української мови та містить таке визначення, як «правило, настанова, що обмежує чий-небудь права, дії і т. ін.» [5, с. 536]. Дія за значенням дієслова обмежити, тобто встановити певні межі, рамки, норми для чогось або когось; результат такої дії, тобто стан або умова, коли щось або хтось не може перевищити певні межі, рамки, норми; те, що обмежує, утруднює, перешкоджає чомусь або комусь.

За Словником української мови слово «заборона» має тлумачення «наказ не робити чого-небудь» [6, с. 28]. Дія за значенням дієслова заборонити, тобто не дозволити, зупинити, перешкодити чомусь або комусь; результат такої дії, тобто стан або умова, коли щось або хтось не може здійснити певну дію або досягти певного результату.

Згідно того ж Словника української мови значенням слова «скасування» є «дія за значенням скасовувати – визнавати, оголошувати що-небудь недійсним, незаконним; анулювати, відміняти» [7, с. 254].

Як можна пересвідчитись, семантично змісти слів «обмеження» та «заборона» мають дещо споріднені тлумачення, проте вони не тотожні зі змістом слову «скасування».

Отож під обмеженням прав в жодному разі не можна розуміти їх скасування.

Чи співвідноситься «заборона» з «обмеженням»?

Власне під забороною в юридичному сенсі слід розуміти вольовий акт правомочного суб'єкта щодо встановлення перешкоди, зупинення вчинення іншими суб'єктами правових відносин якихось дій.

Обмеження ж являє собою встановлені законом межі, рамки реалізації прав і свобод людини і громадянина, обумовлені соціальними, природними тощо чинниками, зокрема й в умовах надзвичайного чи воєнного станів.

Схожість понять «обмеження» та «заборона» не ведуть до їх ототожнення. Оскільки обмеження не відміняє, не скасовує соціальні відношення на відміну від заборони, а лише встановлює певні межі, рамки їх реалізації.

Таким чином, щоб встановити сутність обмеження прав постає питання про визначення меж прав і свобод людини.

Основоположним принципом демократичного суспільства є можливість особи здійснювати свої права, якщо це не порушує або не втручається в права інших людей та не протирічить загальному інтересу.

Межі прав людини визначаються різноманітними зовнішніми обставинами та явищами, які визначають зміст і обсяг цих прав. Зміст прав людини представляє собою сукупність умов і засобів, необхідних для задоволення потреб її існування і розвитку. Обсяг прав людини визначається кількісним показником кожного з цих прав, тобто його потенційних можливостей, що

охоплюють їх різноманітність, розмір, інтенсивність та ступінь прояву, виміряні в конкретних одиницях.

Основний Закон у ст. 21 визначає невідчужуваність та непорушність прав людини. Тоді як ч. 2 ст. 22 гарантуються конституційні права й свободи та неможливість їх скасування [8].

З іншого боку згідно ст. 29 Загальної декларації прав людини обмеження прав і свобод людини можливе на підставі закону лише для забезпечення поваги прав та свобод інших людей й дотримання моральних норм, громадського ладу і спільного блага в демократичній країні [1].

В той же час ст. 64 Конституції України містить дефініцію можливості обмеження прав і свобод під час дії правового режиму воєнного або надзвичайного стану. При чому встановлюється перелік прав і свобод, що не можуть бути обмеженими за жодних умов.

Системний аналіз законодавства дозволяє дійти висновку, що на сьогодні в Україні під обмеженням прав, особливо під час надзвичайного чи воєнного стану, розуміється саме заборона, призупинення дії певних прав і свобод.

Так, згідно п. 4 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» Указом Президента України про введення надзвичайного стану визначається, зокрема, вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного стану [9].

Для прикладу Указ Президента України «Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим» від 2005 року [10], по-перше, не містить визначеного переліку обмежуваних прав і свобод людини та громадянина. По-друге, встановлені указом обмеження є саме забороною, оскільки саме це слово в ньому використовується при їх визначенні.

Наступний Указ Президента України «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України» від 2022 року [11] вже містить певний перелік обмежень. Але знов ж таки майже до кожного обмеження застосовується слово «заборона».

Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [12], а саме п. 5 ч. 1 ст. 6, встановлено вимоги до змісту Указу Президента України в частині зазначення вичерпного переліку конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень.

Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 2022 р. [13] просто наводить перелік обмежуваних конституційних прав і свобод без визначення меж (окрім строкових) та механізму їх обмеження.

Правовий аналіз Закону України «Про правовий режим воєнного стану» дозволяє дійти висновку, що обмеження прав і свобод людини і громадянина під час дії правового режиму воєнного стану здійснюється шляхом їх заборони. Такий умовивід прямо слідує зі змісту, наприклад, статті 8 цього Закону, яка передбачає певні заходи в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина згідно з указом Президента України про введення воєнного стану. Де скрізь застосовано або безпосередньо слова «заборонити», «заборона», або тотожні їм за змістом чи такі, що з них витікають, слова «вилучати», «інтернувати», «евакуювати» тощо.

Однак наукова та практична юридична думка щодо синонімізування заборони з обмеженням наочно категорично відкидає таку позицію з наступних обставин та підстав.

Так, своїм рішенням від 2005 року Конституційний Суд України визначив, що держава гарантує і не може відмовити в конституційних правах і свободах людини і громадянина, які визначені Конституцією (частина друга статті 22). Нові закони або зміни до діючих законів не можуть обмежувати або зменшувати існуючі права і свободи (частина третя). Права і свободи обмежуються, коли їх зміст і обсяг зменшуються. За традиційним розумінням діяльності зміст прав людини складається з умов і засобів, які дають людині можливості, потрібні для її життя і розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна характеристика, яка вимірюється кількістю можливостей людини, які відповідають певним правам, які не однакові і універсальні. Всім відомо, що сутність змісту головного права не може бути порушена ні за яких обставин [14].

Тим же рішенням Конституційного Суду встановлено – держава не має права звужувати конституційні права і свободи людини і громадянина, якщо Конституція України (частина перша статті 64 Основного Закону України) цього не дозволяє. Конституційний Суд України наголошує, що права і свободи людини і громадянина можуть обмежуватися тільки за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним.

Ще в одному своєму рішенні від 2015 року Конституційний Суд посиляється на рішення Європейського суду з прав людини (справа «Ашингдейн проти Сполученого Королівства» від 28 травня 1985 року, справа «Кромбах проти Франції» від 13 лютого 2001 року), згідно з якими

держава може обмежувати права людей, але тільки з легітимною метою, не порушуючи їх суті, і лише в мірі, що відповідає цій меті [15].

Аналогічну позицію той же Суд виклав й в іншому рішенні від 2018 року, згідно якого держава не може довільно і самочинно обмежувати конституційні права і свободи громадян, а тільки відповідно з Конституцією та законами України, з легітимною метою, яка вимагається суспільством, для цієї мети й з належним обґрунтуванням. Якщо держава обмежує конституційне право чи свободу, вона повинна встановити такі правила, які дозволять досягти легітимної мети з найменшим впливом на реалізацію цього права чи свободи і не порушать його суті [16].

Таким чином обмеження конституційних прав людини жодним чином не повинне реалізовуватися через їх заборону.

Висновки. Видається цілком закономірним дійти висновку, що під обмеженням прав людини слід розуміти звуження їх змісту і обсягу за умов дотримання певних принципів:

- на підставі закону;
- при дотриманні принципу доцільності (пропорційності) та суспільної необхідності;
- з законною метою, не порушуючи суті таких прав, і лише в тій мірі, що відповідає цій меті;
- з належним обґрунтуванням такого обмеження.

Простежується явна диспропорція та невідповідність законодавчого регулювання питання обмеження прав людини та громадянина у вітчизняному українському законодавстві, що йде всупереч Конституції України, шляхом підміни поняття «обмеження прав» їх юридичною та фактичною заборонаю.

Демократичні принципи, закладені в основу українського законодавства Основним Законом, спотворюються та, як наслідок, втрачають свою первісну привабливість на практичному рівні їхньої реалізації.

Саме цей фактор постає викликом та перешкодою на шляху подальшого розвитку демократичного суспільства і викликає потребу подальшого вивчення та вірного тлумачення основоположних правових термінів в світлі розвитку в гуманістичному напрямку сучасної правотворчості та гарантування прав і свобод людини, як це задекларовано Конституцією.

Отже встановлення чіткого концептуального змісту обмеження прав і свобод людини та механізму реалізації їх обмеження – тема подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 16.09.2023)
2. Моца А.А., Моца В.В. Права людини в умовах воєнного стану. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pr/article/view/1480/1478> (дата звернення: 15.10.2023)
3. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/116-chapter_manuscript-2996-1-10-20200710_0.pdf (дата звернення: 15.10.2023)
4. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. – Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки, 2015 journals-lute.lviv.ua: URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law/article/view/178/162> (дата звернення: 15.10.2023)
5. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 5: Н-О / ред. тому: В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – 1974. – 840 с.
6. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 3: З / ред. тому: Г. М. Гнатюк, Т. К. Черторизька. – 1972. – 744 с.
7. Словник української мови: [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9: С / ред. тому: І. С. Назарова [та ін.]. – 1978. – 916 с.
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 26.11.2023)
9. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.06.2000 р. № 1550-III: станом на 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 03.12.2023)

10. Про введення надзвичайного стану в населених пунктах Автономної Республіки Крим: Указ Президента України від 03 грудня 2005 року № 1692/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1692/2005#Text> (дата звернення: 03.12.2023)

11. Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України: Указ Президента України від 23 лютого 2022 року № 63/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/2022#Text> (дата звернення: 03.12.2023)

12. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII: станом на 19.10.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 09.12.2023)

13. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 09.12.2023)

14. Рішення Конституційного суду України № 5-рп/2005 від 22.09.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 15.12.2023)

15. Рішення Конституційного суду України № 3-рп/2015 від 08.15.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-15#Text> (дата звернення: 15.12.2023)

16. Рішення Конституційного суду України № 8-р/2018 від 11.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text> (дата звернення: 15.12.2023).